

УДК 811.16: 81-115: 81'442:81'37: 81:28

І. М. Нечитайло,

доктор філологічних наук, доцент,

професор кафедри російської та української мов

Київського національного лінгвістичного університету,

вул. Лабораторна, 5/7, м. Київ, 03150, Україна,

тел. (044) 521-61-52,

vnech@i.com.ua

ІНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ВІДПОВІДНИКИ ПРАМОВНИХ РЕФЛЕКСІВ

Анотація. У статті розглянуто праслов'янські діалектизми та їхні відповідники за межами слов'янського мовного світу, описано їхні семантичні та словотвірні риси, запропоновано інтерпретацію відповідних ізоглос. Встановлено, що взаємовідношення між роз'єднаними та з'єднаними зонами поширення праслов'янських діалектизмів засвідчують зміни у складній системі діалектів та міграції етносів Палеославії. Ретроспективне порівняльно-історичне вивчення цього пласта лексики дозволяє перейти на лінгвоареальну парадигму в реконструкції прамовних станів.

Ключові слова: праслов'янський діалектизм, слов'янська прмова, діалектна диференціація прмови, реконструкція, позаслов'янські відповідники, ізоглоси, етимологія.

Аннотация. В статье рассмотрены праславянские диалектизмы и их соответствия за пределами славянского языкового мира, описаны их семантические и словообразовательные особенности, предложена интерпретация соответствующих изоглос. Выяснено, что взаимоотношения между объединенными и разъединенными зонами распространения праславянских диалектизмов свидетельствуют об изменениях в сложной системе диалектов и миграции этносов

Палеославии. Ретроспективное сравнительно-историческое изучение данного пласта лексики позволяет перейти на лингвоареальную парадигму в реконструкции праязыковых состояний.

Ключевые слова: праславянский диалектизм, славянский праязык, диалектная дифференциация праязыка, реконструкция, внеславянские соответствия, изоглоссы, этимология.

Summary. Proto-Slavic dialectisms and their correlates out of Slavic language are investigated in this paper. Description of semantic and word-building features of vocabulary is given. Interpretation of corresponding isoglosses is proposed. It is established that interrelations between disconnected and united areas of Proto-Slavic dialectisms' distribution indicate changes in a complex system of ethnic dialects and migration in Paleoslavia. Retrospective comparatively-historical research of this lexical layer allows passing to the linguo-areal paradigm in reconstruction of proto-lingual states.

Key words: Proto-Slavic dialecticism, Slavic proto-language, dialectal differentiation of proto-language, reconstruction, Out-of-Slavic correlates, isoglosses, etymology.

Основним висновком, зробленим у лінгвістичній географії, є положення про відносність діалектних меж та мовних територій, які не можуть бути перешкодою для поширення слів і їхніх форм. Закономірним висновком із цього є необхідність вивчення зовнішньої взаємозалежності лінгвістичних систем. „У вивченні значення слова також слід покінчити з переконанням про його локальну ізольованість, оскільки значення, як і саме слово в цілому, є відбитком широких формальних, історичних і територіальних зв'язків” [6, с. 17]. Північні й західні контакти праслов'ян належать до найдавнішої пори, з них більш давньою є їхня орієнтація на зв'язки з праітальськими племенами. Згідно з О. М. Трубачовим, ці зв'язки в лексиці, семантиці та словотворі відбивають нескладне господарство та спільні моменти

умов життя і середовища проживання на стадії ранньопрамовного розвитку без ознак помітних переваг партнера або чіткого однобічного запозичення. Більш пізньому часу, очевидно, епосі розвиненої металургії належать західні контакти праслов'ян, що охоплюють не лише італійців, але й кельтів та германців, які об'єднано поняттям центральноєвропейського культурного району [8, с. 241–242].

Видаються надзвичайно актуальними спроби визначити етимологічні відповідності, що охоплюють лише частину слов'янських мов (або навіть однієї мови) та яку-небудь давню індоєвропейську мову. Тут маються на увазі найдавніші діалектні особливості лексики, які можуть із більшим ступенем вірогідності вважатися споконвічними елементами і свідчити про діалектний стан слов'янської прамови та давні контакти слов'ян. На цей час, наприклад, слов'янсько-італійські (латинські) відповідники – об'єднані семантикою та звуковим оформленням рефлексів лексики, сформованої в ранньоісторичну добу, – досліджено фрагментарно, що утруднює визначення північно-західних меж Палеославії. Якщо питання про розташування найдавніших балтійських, кельтських або германських племен потребує в цілому лише уточнень та деталей, то проблема мовних відносин італійських і слов'янських племен викликала і викликає різноманітні тлумачення.

Метою нашої праці є спостереження за семантикою архаїчних діалектних лексем у слов'янських мовах і виявлення їхніх відповідників серед решти індоєвропейських мов, закономірностями їхньої дистрибуції всередині Славії з координацією в загальноєвропейському ареалі та ізоглосами, що об'єднують давні слов'янські діалектизми з позаслов'янськими відповідниками та паралелями.

Перейдемо до розв'язання проблеми на фактичному матеріалі. Серед давніх діалектизмів спостережено латинсько-старослов'янсько-давньословенсько-старочеську ізолексу праслов. *badl̥ji (*bal̥ji, *ba(d)l̥ji) (< праслов. *bajati). Його рефлексиві – старослов. áàèèè чол.

р. "лікар", давньословенськ. *balī* "лікар", "цілитель, спаситель (про Христа)". Імовірно, йому відповідає і власне ім'я старочеськ. *Valej* чол. р., а також середньолатин. *fābula* "розповідь" [9 (I), с. 150].

Або, наприклад, праслов. **br̥selь* / **br̥selьje*, продовжене у старослов. *áďúňãěè*~ сер. р., *testa figlina*, руськ.-цсл. *брьсель* "черепок; скрижаль". Для всіх форм припускається спільна основа іє. **breud-s-*, звідки також лат. *fraus*, род. відм. *fraudis*, давньоісл. *brjóta* "ламати", англосакс. *brýsan* "тс." [12, с. 46; 5 (I), с. 183; 9 (III), с. 56].

Від дієслівної основи праслов. **dati*, що наявна у формі пасивного дієприкметника минулого часу праслов. **datь*, походить праслов. **datьje*, корляції якому знаходимо у серб. *dáhe* сер. р. "дар, подарунок, пожертва", "видання дівчини заміж", діал. *dáhe* (косов.-метохіс.), давньоруськ., руськ.-цсл. *дати*~ "даток", структурно спільних із латин. *dātiō* жін. р. "дарування" [4 (IV), с. 73; 9 (IV), с. 196].

Праслов. **molnь* відбилося у хорв. *mlan* (Крк) "палиця в ручного млина", чакав. *mlán*, по тому відп. *milinŷs*, *malinŷs* "тс.", рос. діал. *мэлен* "стовпець, ручник, жердина, закріплена навскіс у ручне жорно для молотьби", латиськ. *milna* "тс.", а також латин. *malnos* "просо, пшоно" [9 (XIX), с. 191].

Особливу увагу до сербсько-російсько-українських ізолекс праслов'янських діалектизмів приділяв О. М. Трубачов. Зокрема, це серб. діал. *рйна* "пісок" (ікавськ.), давньоруськ. *рһнь* "піщана обмілина", рос. стар. *рһнь* "мілина", укр. *ринь* "крупний пісок, гравій", діал. "береги річки, покриті жорствою" (бойк.), *ринь* "крупний пісок", *рін* "нанесена річкою галька, покритий галькою берег, покрита галькою обмілина" (галицьк.). Утворення вихідної праформи, ймовірно праслов. **гѣнь*, співвідносять із праслов. **rino*↔*ti*, пов'язаним із *рій*, *ріка*, і вважають спорідненим із латин. *gīvus* "струмок", ірл. *gían* "море", гальськ. *Rēnos* "Рейн" [2 (V), с. 79, 96].

Тривалий час гостро стоїть питання про балто-слов'янські мовні контакти, оскільки є підстави вважати, що в особливо близьких відносинах були носії слов'янських діалектів з носіями балтійських. Можливо, що протягом деякого, скоріше, не дуже тривалого часу існувала така їхня єдність, яка дозволяє говорити про балто-слов'янську мову або балто-слов'янський період у розвитку слов'янських і балтійських мов. Новий матеріал дослідів на базі вузьколокальних континуантів праслов'янської мови дозволяє переглянути вчення про балто-слов'янські зв'язки та намітити уточнення за двома основними лініями: 1) конкретизація аспектів, напр., балто-південнослов'янські, східнобалто-болгарські, балто-лужицькі, балто-ураїнсько-білоруські і под.; 2) перегляд тези про абсолютну перевагу балто-слов'янських зв'язків у всіх сферах. За переконанням О. М. Трубачова, давні діалектні зв'язки та рубезі в лексиці, виявлені етимологічно, цілком можуть виступати як надійний засіб вивчення історії мовних відношень, багаторазово перекритих та згладжених більш пізніми нашаруваннями [7, с. 154–160].

Численні факти останніх досліджень надають можливість розширити спостереження О. М. Трубачова відповідниками болгарської зони. Так, назві місця праслов. **moŋka*, що має континуантом болг. діал. *мрака́* "низька сира місцевість у південному Граово і Радомирско", відповідають споріднені форми з огласовкою *-e* російськ. діал. *мереча* "болото" (смолен.), *меречь* "в'язке болотисте місце, поросле кущами і дрібним лісом" (орлов.). Багатий ономастичний матеріал представлено в усіх трьох групах слов'янських мов: російськ. *Мереча*, білор. *Морочь*, польськ. *Mrocza*, *Mroczkі*, старолуж. *Mroscina*, *Mroscho* < *Mročina*, болг. *Мрака*. Споріднені утворення можна спостерігати за межами слов'янських мов: пор. литовськ. *merkiu*, *merku* "мочити", *mirkstu*, *mirkti* "намокати, мокнути, ставати вологим", латиськ. *merki*, *mercu*, *mercēi* "мочити", назва місця

merkině та ін. [9 (XIX), с. 231–232], що також підтверджує давній характер діалектизму *мрака* в болгарській мові.

Балто-словенсько-білорусько-українську ізогласу формують рефлексі діалектизму праслов. *тѣпсь, що являє собою девербативну назву суб'єкта дії (професіоналізм) від основи праслов. *męti. Це словен. meněc "der Hirsetreter", білор. *мнец* "робітник, що вправно мене льон або коноплі; м'яльник", укр. застар. *мнець* "кожум'яка". Ці лексеми можна порівняти з давньопруськ. *muniх* "шкіряник", литовськ. *minikas* "м'яльник" [9 (XX), с. 181], адже їхній збіг може свідчити про давні можливі межування носіїв перелічених мов пізньопраслов'янської доби.

Праслов. *selpatī продовжується у чеськ. *slap* "водоспад", а також у топонімі 1292 р. *Slapy*, словен. *slap* "тс.", множ. *slapovi* "падіння води на млин", "хід (морських) хвиль", хорв. *slap* "тс.", руськ.-церковнослов. *слапъ* "хвиля, водний вир". З ними спорідненими є російський топонім р. *Солпа*, р. *Солоповка* (перм., псков.), який має кореляти у старонорвезьк. *sagr* "водоспад", литовськ. *salps*, *salpà* "затока, затоплена земля" [11, с. 552]. Словен. *rúte* "Mühlgang" (< праслов. *ruta, чол. р. *rutъ < праслов. *rúti, "рити") має, за переконанням Ф. Безлая, кореляти у дієприкметнику латиськ. *gūta* "вирита, викопана" [10 (III), с. 153].

Парадигматичний варіант праслов. *тѣзгъ – рос. діал. *мозг* "сира, похмура погода" (пск., твер.), *мозг* "тс.; невідчепність; настирність", а також, можливо, і пізня похідна форма укр. діал. *мускóта* "сльота" (угор.) [1 (I), с. 546], *москóта* "слякоть" (угор.). Діалектизм праслов. *тѣзгъ реалізувався у сучасних мовах як аспект значення "суб'єкт дії" – "той, якому властивий певний стан". Можна припустити, що етимологічно наближеними до лексем праслов. *тѣзга / *тѣзгъ є праслов. *тѣхъ, литовськ. *mūsos* множ. "пліснява", латинськ. *muscus* "мох", норв. діал. *musk* "пилюка, дрібний дощ", датськ. діал. *musk* "пліснява" із тим же походженням від іє.*meu(≅)-

"вологий, брудний; мастити, мити" [9 (XXI), с. 19–20]. Лінгвогеографічне опрацювання рефлексів прамови на мапі Європи уможлиблює нове пояснення відповідностей та збігів слов'яно-італьсько-балтійсько-гальсько-германського масштабу, а також їхню нову етимологічну інтерпретацію.

На наш погляд, присутність південнослов'янських локалізмів у переважній більшості кореляцій *Baltia – Slavia* свідчить на підтвердження думки Л.В. Куркіної про те, що лексика балканських слов'ян стала наслідком змішування різних слов'янських племен, які переміщувалися від меж Балтії двома потоками через Паннонію і Дакію. Виходячи з цього, особливої актуальності набуває завдання встановити, що в діалектній структурі південнослов'янських мов є продовженням праслов'янського стану, а що склалося при міграціях та освоєнні нової батьківщини [3].

Оскільки слов'янсько-германські відповідники – об'єднані семантикою та звуковим оформленням рефлексів лексики, сформованої в ранньоісторичну добу, – окреслено нечітко, це утруднює визначення північно-західних меж Палеославії. Хоча на цей час можна стверджувати, що спостерігається певна закономірність у розміщенні групи лексики, співвідносно з германськими відповідниками, на територіях слов'янських мов. Найбільш чітко виділяються ареально обмежені континуанти праслов'янських лексем, зафіксовані в зонах архаїки слов'янських мов. Зони, що демонструють найбільшу концентрацію лексичних архаїзмів, є такими: а) південно-західні білоруські говірки, окремі пункти в західному Поліссі; б) західно-поліські, середньо-поліські та південно-західні українські говірки – посанські, подністровські і подільські; в) північноросійські – вологодські та костромські говірки, середньоросійські – новгородські, калінінські та окремі пункти в селігеро-торжківських говірках; г) окремі пункти західно-, середньо- та східнославацьких говірок; д) лаські і середньоморавські говірки чеських

діалектів; е) кайкавські і штокавські (славонські, окремі пункти у східнобоснійських, східногерцеговинських, зетських і смедеревських) говірки сербської та хорватської мов; і) прекмурські говірки Словенії, до уваги беруться також острівні та крапчасті зони словенської мови, ареал розповсюдження якої визнається Л. В. Куркіною областю консервації лексичних архаїзмів [3].

Те, що германські відповідники праслов'янських діалектизмів найчастіше сполучаються з балтійськими, може свідчити про значно активнішу взаємодію слов'янських, германських, кельтських та балтійських етносів в останній спільнослов'янський період у північних і західних слов'янських регіонах.

Одержані дані семантико-словотвірною, у поєднанні з точною локалізацією, дослідження співвідносних із латиною праслов'янських діалектизмів, що функціонують у слов'янських мовах, підтверджують існування у ранньопраслов'янську епоху значних схожостей, багато з яких сформувалося задовго до розселення слов'ян на великих територіях. Праслов'янська лексика обмеженого поширення в сучасних слов'янських мовах та її відповідники в інших індоєвропейських мовах дозволяють стверджувати про паралелізм у засобах утворення імен, що відбувалося в ранньоісторичну епоху. Зокрема, виявлення відповідників праслов'янських девербативів у латинській мові свідчить про схожість формування імен об'єктної та суб'єктної семантики за часів слов'янсько-італійських контактів III–II тис. до н.е. Наслідки цих процесів зафіксовано в старослов'янській, сербсько-церковнослов'янській, русько-церковнослов'янській, давньословенській та давньоруській мовах.

Помічено, що латинські та германські відповідники праслов'янських діалектизмів найчастіше сполучаються з балтійськими, що з певним ступенем вірогідності може свідчити про значно активнішу взаємодію італійських, балтійських, слов'янських та германських етносів у ранній спільнослов'янський період біля південних і північних слов'янських меж.

За розглянутих обставин видається особливо перспективним вивчення місць поширення латинських відповідників праслов'янських діалектизмів з кореляціями у балтійських мовах, що мало б уточнити їхні контактні зони й конкретизувати напрямки міграційних потоків Палеославії.

Здійснені спостереження свідчать про те, що більш пізньому часу, а саме розвиненої металургії, належать західні контакти праслов'ян, які охоплюють широкі території півночі й заходу прадавньої Славії. Ці зв'язки позначаються поняттям центральноєвропейського культурного регіону. Фрагменти герmano-слов'янських відношень, імовірно, є давнішими (і збереглися гірше) тих більш відомих герmano-слов'янських мовних відношень, які представлено більшою кількістю слів (германізмів у слов'янській лексиці) та відбивають симбіоз (тісне співіснування) германців і слов'ян.

Якщо зони архаїки слов'янських мов, що містять залишки прамовних елементів, досліджено досить детально, то визначення позаслов'янських мікротериторій за наявністю лексичних корелятивів, а також їхня інвентаризація, потребує ретельного аналізу та узагальнення.

Отже, нами здійснено дослідження ізоглос, сформованих регіональними архаїзмами, як у гомогенному, так і в гетерогенному лінгвістичному просторі. Подальша інвентаризація праслов'янських лексичних діалектизмів, вивчення міжслов'янських та позаслов'янських лексичних зв'язків допоможуть створити надійну матеріальну базу для дослідження проблеми етногенезу слов'ян та формування їхніх мов.

Список використаної літератури

1. Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Борис Дмитрович Грінченко. – К., 1907–1909 (перевид. фотоспособом. – К., 1958). – Т. 1–4.
2. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / За ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–7.

3. Куркина Л. В. Паннонославянская языковая общность в системе диалектных отношений праславянского языка / Любовь Викторовна Куркина // Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Докл. российской делегации / Отв. ред. акад. Н. И. Толстой. – М. : Наука, 1993. – С. 36–46.
4. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. – Београд : Институт за српскохрватски језик, 1959–1978. – Књ. 1–11.
5. Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / Измаил Иванович Срезневский. – СПб., 1893–1912. – Т. 1–3.
6. Трубачев О. Н. Лингвистическая география и этимологические исследования / Олег Николаевич Трубачев // Вопр. языкознания. – 1959. – № 1. – С. 16–33.
7. Трубачев О. Н. О праславянских лексических диалектизмах сербо-лужицких языков / Олег Николаевич Трубачев // Сербо-лужицкий лингвистический сборник. – М.: АН СССР, 1963. – С. 154–172.
8. Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики / Олег Николаевич Трубачев // Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов. – К., 1983. – С. 231–260.
9. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под. ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева. – Вып. 1–38. – М. : Наука, 1974–2012.
10. Bezlaj F. Etimoloski slovar slovenskega jezika / France Bezlaj. – Ljubljana : Slov. Akad. Znanosti in Umetnosti. Inštitut za slovenski jezik. – Kn. III. P–S. – 1995. – 356 s.
11. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého / Václav Machek. – Praha : ČSAV, 1968. – 866 s.
12. Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. – Wien, 1886. – 547 s.

I. M. Nechytailo,

Doctor of Philological Sciences,

Professor of Department of Russian and Ukrainian languages

of Kyiv National Linguistic University,

5/7, Laboratorna St., Kyiv, 03150, Ukraine,

vnech@i.com.ua

OUT-OF-SLAVIC CORRESPONDENCES OF PROTO-LANGUAGE REFLEXES

Summary. Proto-Slavic dialectisms – elements of proto-language, saved in archaic zones of Slavic languages, – and their correlates out of Slavic languages are investigated in this paper. Description of semantic and word-building features of vocabulary is given. Zones of Proto-Slavic dialectisms' localization in modern Slavic languages are certain. Interpretation of Slavic-Latin, Slavic-Baltic, Slavic-Celtic and Slavic-German isoglosses is proposed. It is established that interrelations between disconnected and united areas of Proto-Slavic dialectisms' distribution indicate changes in a complex system of ethnic dialects and migration in Paleoslavia. Retrospective comparatively-historical research of this lexical layer allows passing to the new, linguo-areal paradigm in reconstruction of proto-lingual states.

Key words: Proto-Slavic dialecticism, Slavic proto-language, dialectal differentiation of proto-language, reconstruction, Out-of-Slavic correlates, isoglosses, etymology.